

כיסוי ראש לאשה וגדרי דת משה ודת יהודית

ר' רתם לוי

הקדמה

לפני כמאה שנה פשטה בקהילות מסוימות בעם ישראל תרבות של הליכה ללא כיסוי ראש. המנהגים המסורים מדור לדור התערערו ושונו אף אצל שלומי אמוני ישראל. הרבה מגדולי ישראל נדרשו לבירור סוגית כיסוי הראש ודעות שונות נאמרו בעניין המנהגים החדשים, מהחת"ס שאסר לאשה לגלות שיערה אחת משערות ראשה על פי דברי הזהר ועד הרב יוסף משאש שהתיר לגלות שיער במקום שכך המנהג, וכן בנושא הפאות שפשו בציבור הדתי. בגלל דעתו הייחודית של הרב משאש על שינוי מנהג כיסוי הראש נוסף בסוף המאמר דיון בנושא גדרי המנהג.

מטרת המאמר היא לברר את הגדרים היסודיים של כיסוי הראש ולעשות סדר בין חיובי הדאו' לדרבנן למנהג. בעקבות כך לא הורחבה היריעה בהרבה נושאים פרטיים שלא נכנסו כגדר יסודי, וחלק מהנושאים אף לא נידונו כלל (למשל פאה) ולכן אין מטרת המאמר להגיע לבירור פסיקת ההלכה הסופית ברוב הנושאים.

באור המושגים דת משה ויהודית

המש' בכתובות (ע"ב.) מביאה מספר מקרים בהם אשה יוצאת בלי כתובה: "ואלו יוצאות שלא בכתובה העוברת על דת משה ויהודית. ואיזו היא דת משה מאכילתו שאינו מעושר ומשמשתו נדה ולא קוצה לה חלה ונודרת ואינה מקיימת. ואיזוהי דת יהודית יוצאה וראשה פרוע וטוה בשוק ומדברת עם כל אדם. אבא שאול אומר: אף המקללת יולדיו בפניו. רבי טרפון אומר: אף הקולנית, ואיזוהי קולנית לכשהיא מדברת בתוך ביתה ושכיניה שומעין קולה".

במש' מתבארים שני גדרים בעוברת על דת: א. דת משה ב. דת יהודית.

דת משה

בהגדרת דת משה נחלקו המפרשים, הריא"ז (פסקי ריא"ז כתובות פ"ז, ה"ב אות א') כתב:

"זהם דברים שנצטוונו עליהם מתורת משה"

וכ"כ המאירי (ע"ב.):

"ודת משה נאמר על מצות הכתובות בתורה או הרמוזות בה".

נראה שהם מבארים שהביטוי "דת משה" כולל דברים שכתובים בתורה בלבד ואין בו דברים דרבנן.

מהדיר המאירי, הרב סופר, הקשה על דברי המאירי שכלל ב"משמשתו נדה" שהיא דת משה אף כתמים שהם ודאי מדרבנן וכתב שלכן נראה שכוונת המאירי באמרו "רמוזות" הוא אף לדברים דרבנן וצ"ע.

הרשב"א (שו"ת ח"ה, סי' רמ"ו) נשאל האם אדם שהתחייב לקדש אשה כדת משה וישראל ואינו יכול לקדשה בקידושי תורה פטור משבועתו מכיוון שקידושי דרבנן אינם דת משה. והשיב:

"לא תקרא דת משה, אלא מה שהוא ממש מדאורייתא. לא היא! דהתם, (אצלנו ביוצאה בלי כתובה) איכא למימר דבין עוברת על מצות התורה ממש, בין עוברת על מה שנהגו היהודי לנהוג בנות ישראל בצניעות, דיוצאה שלא בכתובה. לפי פרט מה שעוברת ומעברת אותו על מצות התורה. והלכך התם, על הכוונה כדת משה, ממש; ודת יהודית, במה שהיהודים נוהגים בצניעות. אבל כאן, דת משה אפי' בקידושין דרבנן, שהדת צותה לשמוע לתקנותיהן. ותדע, דאי לא כן, מאי האי דקאמרי: כדת משה וישראל? ומאי דת משה, ומאי דת ישראל? ומי מקדשה בשתים?".

מתבאר מדברי הרשב"א שפירוש דת יהודית במשנה בכתובות הוא דאורייתא אבל לא משום שלשון "דת משה" מתייחס בדווקא לדברים שהם מדאורייתא אלא משום שכוונת המשנה להבדלים שבין מנהג הצניעות לדיני דאורייתא, אבל הביטוי דת משה יכול לשמש לכל החיובים בין מדאורייתא בין מדרבנן.

עוד מתבאר מלשון הרשב"א שדת יהודית היא מנהג, ולפי זה צ"ע שנתבאר במשנה דין דאורייתא ומנהג אבל המשנה אינה כוללת מי שעוברת על איסורי דרבנן. ונראה לפי זה לבאר שהרשב"א הבין כמו שיבואר להלן בכמה ראשונים שדת יהודית היא דרבנן, ולכן דת משה המחולקת ממנה היא דווקא דאו', כי אם דת יהודית הייתה מנהג בעלמא לא הייתה ראייה שדת משה היא דאו' גמורה אלא להיפך.

לכאן' היה אפשר להוכיח שדת משה היא דאורייתא משאלת הגמ': "ואיזוהי דת יהודית יוצאה וראשה פרוע: ראשה פרוע דאורייתא היא". ופירש רש"י: "ואמאי לא קרי לה דת משה".

לכאן' מפורש שדת משה היא דאו' וכמו שהגמ' באופן פשוט דורשת מפסוק. כתב על זה הגרע"י (יחווה דעת ח"ה סי' ס"ב):

"והנה אף על פי שהגמרא מקשה בפשיטות דאורייתא היא, אין מזה הוכחה גמורה שאיסור תורה הוא, וכמו שכתב כיוצא בזה המאירי (בכתובות קג ע"ב עמוד תעז), שזה שהקשו בגמרא שם, כיבוד אשת האב דאורייתא, אינו אלא מדברי סופרים וסמכוהו על המקרא, וכך מצאנו בהרבה מקומות כיוצא בזה,

כמו בתענית (כח ע"ב) הלל דראש חודש לאו דאורייתא, מכלל דשל מועדות דאורייתא? ובמועד קטן (יא ע"ב) שמלאכת חול המועד אסורה מדאורייתא. וכן בהרבה מקומות. (וציין הרה"ג המו"ל ר' אברהם סופר לראש השנה לב ע"ב אין עולין באילן, דאורייתא. ועיין בפירוש רש"י שם). וכן כתבו התוספות חגיגה (יח ע"א) ד"ה חולו של מועד, והרא"ש בפסקיו (ריש מועד קטן), ובספר יראים (סוף סימן קיג), ובמאירי (מועד קטן ב ע"א). ע"ש. ובמאירי ראש השנה (ט ע"א) כתב, ותוספת של יום הכפורים אינו אלא מדברי סופרים וקראי אסמכתא בעלמא. ויש חולקים ממה שאמרו בביצה (ל ע"א) תוספת יוהכ"פ דאורייתא, ואין הכרח בכך, שכבר מצינו בכמה מקומות בש"ס שקורא דברי סופרים דאורייתא, כשהוא דבר שיש לו לעיקר שלו סרך מן התורה, אף על פי שאותו ענין אינו מן התורה. ע"כ. וכו' ומ"מ הרי בדין פריעת ראש האשה, פריך הש"ס בפשיטות דאורייתא היא, ובכל זאת מבואר בשו"ת תרומת הדשן (סימן רמב), שלדעת הרמב"ם איסור פריעת ראש אינו אלא מדרבנן, וס"ל דהא דפריך הש"ס דאורייתא היא, ר"ל רמז מדאורייתא. וכיו"ב בדין יחוד וכו'. ע"ש".

וחלק על הש"ך שכתב בחר"מ (כ"ח, ס"ק י"ד) שכאשר הגמ' מקשה דאורייתא היא ודאי שהוא איסור דאורייתא.

נתבאר שנחלקו הראשונים האם דת משה היא דין דאו' ולכן נקראת דת משה או שאינה בדווקא חיוב דאו' למרות שיכול להיות כזה, וכדי לחלק בין דת משה ליהודית צריך לומר שהכוונה בביטוי "דת משה" הוא לחיובים שעם ישראל קיבל אותם באופן חיצוני. בניגוד למנהג שהונהג ע"י העם.

דת יהודית

בדין דת יהודית ביאר רש"י:

"שנהגו בנות ישראל ואע"ג דלא כתיבא".

לא נתבאר בדברי רש"י מה פירוש "לא כתיבא" אם כוונתו שאינם כתובים בתורה הרי גם דינים דרבנן אינם כתובים בתורה. היה אפשר לבאר שכוונת רש"י לדברים שהם דרבנן אבל אז יקשה מה פרוש שנהגו בנות ישראל. לכן יותר נראה לי לבאר שכוונת רש"י שאינו כתוב בין בתורה בין בדברי חכמים.
וכ"כ המאירי (שם):

"ודת יהודית הוא נאמר על מנהגים הנהוגים באומה מצד צניעות להיות בנות ישראל יתירות במדת צניעות על כל שאר נשים".

פסקי הרי"א² ותוס' רי"ד (כתובות ע"ב.) הוסיפו וכתבו:

"דבר שאין בו איסור אלא שהנשים נהגו בו דרך צניעות".

יש לעיין מה כוונתם כשכתבו "שאינן בו איסור" האם כוונתם שאין בו איסור כלל אלא שהוא מנהג טוב, כמו הקולנית שלדעת רבי טרפון במשנה יוצאה בלא כתובה ואינה איסור אלא מנהג מכוער. או שכוונתו שאין בו איסור לא מכח תורה ולא מכח דרבנן אבל מכח מנהג יש בו איסור. מצד שני היה אפשר לומר שזו מחלוקת ת"ק ור"ט האם דת יהודית היא דווקא דברים שאסורים או אף דברים שסתם מכוערים. מהתפארת ישראל (שבת פ"ו, מ"ה אות מ"ז). משמע שדת יהודית הכא הוא איסור דרבנן. נתבאר שיש הסוברים שדת יהודית היא איסור דרבנן ויש הסוברים שהיא מנהג וספק אם איסור. הנפק"מ אם יש בזה איסור דרבנן היא מה יקרה אם ישתנה המנהג של בנות ישראל כמו שיבואר לקמן.

גדר חיוב כיסוי הראש מדת משה

שיטת רש"י

רש"י ביאר:

"דאורייתא היא. ואמאי לא קרי לה דת משה: אזהרה. דעבדינן לה הכי לניווילה מדה כנגד מדה כמו שעשתה להתנאות על בועלה מכלל דאסור, א"נ מדכתיב ופרע מכלל דהוא שעתא לאו פרועה הות שמע מינה אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש וכן עיקר".

מפשט דברי רש"י נראה ששני הפירושים חולקים האחד סובר שגילוי הראש אסור מדין ניוול והשני סובר שגילוי ראש אסור מכח מנהג הנשים. הניווול מובא במשנה בסוטה (ז):

"זכהן אוחו בבגדיה אם נקרעו נקרעו ואם נפרמו נפרמו עד שהוא מגלה את לבה וסותר את שיערה. רבי יהודה אומר: אם היה לבה נאה לא היה מגלהו ואם היה שיערה נאה לא היה סותר, היתה מתכסה בלבנים מכסה בשחורים היה עליה כלי זהב וקטליאות נזמים וטבעות מעבירין ממנה כדי לניווילה".

קצת צ"ע כי לא נראה בפשט שהניווול קאי גם על פריעת השיער אלא רק על הסרת התכשיטים.

מנהג הנשים מתבאר במדרש רבה (נשא פרשה ט', אות ט"ז):

"ופרע למה, שדרך בנות ישראל להיות ראשיהן מכסות, ולכך היה פורע ראשה ואומר לה, את פרשת מדרך בנות ישראל שדרכן להיות מכסות ראשיהן והלכת בדרכי העובדי כוכבים שהן מהלכות ראשיהן פרועות, הרי לך מה שרצית".

לפי דברי הדרש רבה היה נראה לבאר שגם כוונת המשנה בסוטה שפריעת הכיסוי איננה מדין ניוול אלא לתת לה את המראה הגויי שרצתה. וניוול נאמר רק על העברת התכשיטים.

לפי הפרוש הראשון צ"ע אם האיסור בגילוי הראש היא ניוול מניין לנו שיש איסור לאשה לנוול עצמה.

כן הקשה הרב יוסף משאש (אוצר מכתבים ח"ג, סי' אלף תתפ"ד). הרב משאש ביאר בפרוש הראשון של רש"י שבאמת אין כלל איסור לאשה לנוול עצמה. והביא מב"ק (צ')::

"ומעשה באחד שפרע ראש האשה בשוק באת לפני רבי עקיבא וחייבו ליתן לה ארבע מאות זוז. אמר לו רבי תן לי זמן ונתן לו זמן, שמרה עומדת על פתח חצרה ושבר את הכד בפניה ובו כאיסור שמן גילתה את ראשה והיתה מטפחת ומנחת ידה על ראשה, העמיד עליה עדים ובא לפני רבי עקיבא, א"ל לזו אני נותן ד' מאות זוז. א"ל לא אמרת כלום החובל בעצמו אף על פי שאינו רשאי פטור אחרים שחבלו בו חייבים".

וכתב:

"ולדעתי המעט נר' כי רע"ק לא נקט האי לישנא דהחובל וכו' רק בלשון השאלה מדין חובל שיש בו צד איסור לחובל בעצמו, אבל בנידו"ד אין כאן חבלה רק ביש בעלמא, ולכ"ע רשאי אדם לבייש את עצמו, אבל אחרים שביישהו חייבים, וכמו שמפורש שם דף צ"א, יעו"ש, וכן איתא בהגהות מא"י שבגליון הרי"ף בתלמוד החדש דפוס מינכאן, שכתבו על דברי רע"ק הנ"ל, וז"ל, החובל, נ"ב, שביישה את עצמה, עכ"ל, הרי כדברינו ממש".

לענ"ד צ"ע בבאורו ברש"י. הרי רש"י מבאר בפירוש הראשון את לשון הגמ' בכתובות (ע"ב.)-"אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש".

הרי אם כל האיסור הוא לנו לנוולה ובסוטה התירה התורה, אין בזה אזהרה כלל לבנות ישראל כלל שהרי אין להן איסור אלא לאחרים שלא ינוולו את בנות ישראל. וכן הקשה על דבריו הגר"ש משאש (שו"ת תבואות שמש חאה"ע סי' קל"ח). הגר"ש דחה את ראייתו של הגר"י מב"ק, וכתב ששם היה הגילוי שלה על פתח חצירה שאין הרבים בוקעים בו. ולכן לא היה לה איסור גילוי כמו שיתבאר לקמן¹ נראה לי לבאר את דברי הגר"י משאש שכוונת רש"י ששני הפירושים מייצגים שתי רמות איסור. אחת הנהגה טובה של ניוול שלא ראוי שאשה תנוול עצמה ואמנם אין לה איסור אבל אין הדבר ראוי, והשניה היא ברמה של מנהג של נשות ישראל.

1. אמנם לפי השיירי קרבן שמפרש את הבבלי כירושלמי שאף בחצרה יש לה איסור גילוי צ"ע.

בספרי (נשא פסקא י"א):

"ופרע את ראש האשה כהן נפנה לאחוריה ופורעה, כדי לקיים בה מצות פריעה, דברי ר' ישמעאל. ד"א לימד על בנות ישראל שהן מכסות ראשיהן. ואעפ"י שאין ראוי לדבר, זכר לדבר, שנאמר (שמ"ב יג, ט): ותקח תמר אפר (- סודר. מל"א כ, לח) על ראשה".

הנצי"ב (עמק הנצי"ב עמ' נ"ה)² כתב שראיית הספרי מתמר אינה מהאפר ששמה על ראשה, אלא מהנחת ידה על ראשה. וביאר שהייתה רוצה להראות שהיא אנוסה ולכן הניחה ידה על ראשה כמנהג הנשואות. והקשה שק"ל שיד אינה מועילה בכיסוי הראש (שו"ע אר"ח צ"ד, ד). ותיירץ שהנחת ידה על ראשה מועילה ככיסוי מכיוון שלנשים אין איסור בגילוי הראש אלא בפרוע ראש, וכך ביאר את דברי הגמ' בב"ק שהיא הייתה מנחת את ידה על ראשה ולכן לא היה כאן פרוע גמור ולכן הוא רק ניוול בעלמא³.

הרב פינשטיין (אג"מ אה"ע ח"א סי' נ"ז) ביאר את ההבדל בין הלשונות ברש"י בדרך אחרת:

"ומסתבר לע"ד שבזה פליגי ב' הלשונות ברש"י כתובות דף ע"ב בפירוש הילפותא דללישנא קמא שפ"י דמדעבדינן לה הכי לנוולה מדה כנגד מדה כמו שעשתה להתנאות מכלל דאסור סובר שהוא איסור, ועיין בריטב"א שכתב לפי זה דרש"י מכלל דפריעת הראש פריצות הוא לאשה שלכן ודאי הוא איסור, וללישנא בתרא שפ"י מדכתיב ופרע מכלל דהיא שעתא לאו פרועה הוה ש"מ אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש, משמע דהוא ענין מצוה עליה ללכת בכיסוי הראש ולא ענין איסור, רק שממילא נעשה איסור דהא עוברת על העשה כשהולכת פרועת ראש ומסיק רש"י שכן עיקר. והחלוק לדינא הוא דאם הוא איסור יש לאסור אף בהפסד גדול שתפסיד כל ממונה, אבל אם הוא רק חיוב עשה הוי גם אונס ממון דיותר מחומש אונס דבעשה חייב רק עד חומש. ולכן כל שהוא הפסד כחומש נכסיו ויותר כהא שאין משגת משרה להרויח לחיותה וחיות בניה הוא אונס שאינה מחוייבת ללישנא בתרא שהוא עיקר⁴".

2. ע"פ גירסת הגר"א שמוסיפה בספרי את המשך הפסוק "ותשם ידה על ראשה ותלך הלוך וזעקה"

3. עוד מדקדק שם הנצי"ב מלשון הסיפרי שכתב "אין ראייה לדבר, זכר לדבר" וכתב שאין ראייה משום שחיוב זה הוא מדת יהודית ונראה שהוא מבין שכוונת הספרי שחיוב מדין דת משה הוא קליעת שיער וכל הדין על הכיסוי הוא מדת יהודית.

4. ע"פ דברי הרב פיינשטיין שמחלק בין עשה ללא תעשה היה נראה לבאר את חילוק הגרסאות בביריות בין הבבלי לסיפרי. בבבלי נאמר: "אזרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש".

התקשתי בבאורו של הרב פיינשטיין בדברי הריטב"א. הריטב"א כתב:
 "פרש"י ז"ל מדכתיב ופרע מכלל דמעיקרא מכוסה היה ועוד כיוון דאמרה
 תורה לפרוע את ראש האשה כדי לנוולה מכלל דפריעת הראש פריצות הוא
 באשה".

מדברי הריטב"א נראה שדעתו שאין כאן שני פירושים סותרים אלא פירוש אחד
 עם שני היבטים. עוד נראה לדקדק בדברי הריטב"א שהוא אינו מבאר את ניוול
 כמו שכתב הגר"י משאש כחוסר יופי אלא התנהגות מנוולת חסרת צניעות
 למרות שאפשר שיש בה הגדלת יופיה של האשה.
 נראה לי שהיתה לריטב"א גירסה אחרת ברש"י מכיוון שרש"י כתב "וכן עיקר"
 על הפירוש השני.

נתבאר שדעת רש"י שפרוע ראש אסור מדין דת משה.
 הריטב"א ביאר שכוונת רש"י לאסור מדין פריצות ומדין מנהג שהיה לכסות. הרב
 פיינשטיין ביאר ע"פ רש"י שלפנינו שרש"י הכריע שהאיסור הוא מדין מנהג ולכן
 יש לו דין של מצוות עשה. הרב יוסף משאש הסיק מדברי רש"י שכל הדין של
 כיסוי ראש תלוי במנהג ולכן בהתבטלות המנהג יתבטל הדין ועוד יתבאר לקמן.

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם כתב (אישות כ"ד, י"א):

"ואלו הן הדברים שאם עשתה אחת מהן עברה על דת משה. יוצאה בשוק
 ושער ראשה גלוי. או שנודרת או שנשבעת ואינה מקיימת. או ששמשה
 מטתה והיא נדה. או שאינה קוצה לה חלה. או שהאכילה את בעלה דברים
 אסורים אצל שקצים ורמשים ונבלות אלא דברים שאינן מעושרין. והיאך
 יודע דבר זה כגון שאמרה לו פירות אלו פלוני כהן תקנם לי ועיסה זו פלונית
 הפרישה לי חלתה ופלוני החכם טיהר לי את הכתם ואחר שאכל או בא עליה
 שאל אותו פלוני ואמר לא היו דברים מעולם. וכן אם הוחזקה נדה בשכנותיה
 ואמרה לבעלה טהורה אני ובא עליה".

ובהלכה י"ב:

"ואי זו היא דת יהודית הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל. ואלו הן
 הדברים שאם עשתה אחת מהן עברה על דת יהודית. יוצאה לשוק או למבוי

משמע שהוא לאו אבל בסיפרי (נשא פסקא י"א) נאמר: "ד"א לימד על בנות ישראל שהן
 מכסות ראשיהן". מהביטוי "שהן מכסות ראשיהן" נראה שכוונת הסיפרי שהמנהג הוא
 לכסות ולא רק איסור גילוי.

מפולש וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים. אע"פ ששערה מכוסה במטפחת".

הרמב"ם מחלק בין ראשה גלוי האסור מדת משה לבין שער ראשה פרוע האסור מדת יהודית.

אבל לא נתבאר בדברי הרמב"ם האם דת משה אסור מהתורה או מדרבנן. האחרונים נחלקו בביאור דבריו.

המגיד משנה כתב שדעת הרמב"ם שדת משה כולל אף דברים שהם מדרבנן והוכיח את דבריו מכך שהרמב"ם כלל בדת משה מאכילתו שאינו מעושר שהוא במעשר בזמה"ז שהוא דרבנן.

לפי זה אין לנו ראייה מכך שהרמב"ם כלל את גילוי הראש בדת משה אם הרמב"ם סובר שהוא דאו' או דרבנן.

דברי ה"ה פותחים פתח לדעת התרה"ד.

תרה"ד (סי' רמ"ב) דן באשה שנתייחדה עם גויים אם נחשבת עוברת על דת וכתב שאע"פ שהרמב"ם כתב שייחוד אינו אלא דרבנן ולכאורה אינה נחשבת כעוברת על דת משה:

"איהו (הרמב"ם) נמי כתב דפריעת ראש באשה אינו אלא זהירות מדרבנן כדמוכח מלשונו".

דבריו של תרה"ד סתומים מהיכן הוא מוכיח מדברי הרמב"ם שפריעת ראש באשה הוא מדרבנן הרי הרמב"ם לא ביאר בדבריו. ובאופן פשוט היה נראה להביא ראייה הפוכה מכך שהרמב"ם כלל בדת משה אף כיסוי ראש למרות שאין נפק"מ בכך, שהרי גם בדת יהודית יוצאת ומשום כך לא הביאה אותה המשנה וכן הרא"ש הטור והשו"ע כתבו את דין כיסוי הראש רק בדת יהודית.

הרב שמואל אביטן שההדיר את תרה"ד ציין שראיית התרה"ד היא מהלכות אישות (פכ"ד ה"ג) שם כתב הרמב"ם: "עזרא תקן שתהיה אשה חוגרת בסינר תמיד בתוך ביתה משום צניעות. ואם לא חגרה אינה עוברת על דת משה ולא הפסידה כתובתה. וכן אם יצתה בראשה פרוע מחצר לחצר בתוך המבוי הואיל ושערה מכוסה במטפחת אינה עוברת על דת".

ונראה שלפי דעתו כוונת תרה"ד להשוות את הדינים כמו שאשה חוגרת בסינר הוא תקנת עזרא ואינו איסור דאורייתא בלבד ה"ה ראשה פרוע.

והדברים עדיין קשים משום שברמב"ם מפורש שכאשר אשה עם מטפחת אין בכך איסור דת משה אלא דת יהודית לבד. ולכן הנידון בהלכה זו שהביא הרב אביטן אינו דת משה, וממילא לא נתבאר בדברי הרמב"ם האם הוא איסור דאורייתא או דרבנן.

לפי דברי ה"ה שהרמב"ם כלל בדת משה דברים שהם איסורי דרבנן היה נראה לבאר את דברי תרומה"ד שהחילוק בין דת משה לדת יהודית אינו דאו' ודרבנן. אלא דת משה הם שאין להם שינוי אף אם ישתנה המנהג ודת יהודית תלויה במנהג ולכן הזכיר אף בדת משה כיסוי ראש כדי לבאר מה מעיקר הדין ומה מנהג.

המעשה רוקח (ה"א) הקשה על הגמ' "ראשה פרוע דאורייתא היא", אם פרוע ראש הוא איסור דאורייתא מדוע המשנה לא בארה את ראשה פרוע בדת משה. וכתב שאולי לא כתבה המשנה אלא מה שמפורש בתורה להדיא ודקדק דבר זה מדברי רש"י שכתב על דת יהודית "ואע"ג דלא כתיבא" משמע שדת משה כתובה להדיא בתורה.

ודחה את דברי ה"ה שדעת הרמב"ם שדת משה כוללת גם איסורי דרבנן וכתב:

"ואם באנו לדקדק בדבר כיון שמהגמרא לא משמע לן דיוצאה שלא בכתובה אלא העוברת על דת משה דהיינו דבר שמפורש בתורה או לפחות שיהא מן התורה כגון ראשה פרוע' מנא ליה לרבינו (הרמב"ם) להעמיס על האשה ולהפקיע ממנה ולאוסרה על בעלה אפילו בדבר שאינו אלא מדרבנן, וחז"ל לא חשו אלא לדבר שהוא מן התורה או שיש בו פריצות ודרך זנות או חציפות".

מפורש בדבריו שדת משה כוללת איסורי דאורייתא בלבד כמו שמתבאר מהגמ' ורש"י ולכן מדברי הרמב"ם שכלל את פריעת הראש בדת משה נראה שהוא סובר שגילוי ראש דאו'.

המעשה רוקח מבאר ג"כ את לשון הרמב"ם "ושיער ראשה גלוי":

"מדשינה לשון המשנה דקתני יוצאת וראשה פרוע משמע דר"ל דאפילו מקצת שיערה מגולה קאמר, ואף דמפשט הפסוק משמע דכל הראש קאמר מדכתיב ופרע את ראש האשה, שאני הכא דיוצאת לשוק שהוא מקום שהרבים בוקעים בו וחמיר טפ"י".

נראה שהמעשה רוקח מבאר את כוונת הרמב"ם שלמרות שבערוהו יש דין של מקום שדרכה לכסותו אין דין זה בשיער ואולי מכיוון שהוא סובר שהאיסור הוא איסור עצמי של גילוי כמו שנתבאר לעיל בדעת רש"י וכן נראה מדברי הזהר (נשא קכ"ה:).

"אמר רבי חזקיה, תונבא ליתי על ההוא בר נש, דשבק לאנתתיה דתתחזי משערא דרישה לבר. ודא הוא חד מאינון צניעותא דביתה. ואתתא דאפיקת משערא דרישה לבר, לאתתקנא ביה, גרים מסכנותא לביתה. וגרים לבנהא דלא יתחשבון בדרא. וגרים מלה אחרא דשריא בביתה. מאן גרים דא. ההוא

שְׁעָרָא דְאַתְחַזִּי מְרִישָׁה לְבַר. וּמָה בְּבֵיתָא הָאֵי, כָּל שְׁכֵן בְּשׁוּקָא, וְכָל שְׁכֵן
חֲצִיפוּתָא אַחְרָא. וּבְגִין כִּד אֲשַׁתֵּד כְּגִפְן פּוֹרְיָה בְּיַרְכְּתֵי בֵיתֵד.”

אבל מהר"ם אלשקר (שו"ת סי' ל"ה) חלק והביא שהרשב"א בברכות השווה בין פניה וידיה לבין שיער במקום שדרכה לגלותו, והגדרת חיוב הכיסוי היא לפי החיוב של ערווה לק"ש, וכתב:

”וכל מה שתמצא בספר הזוהר מקפיד על גלוי שער האשה, אפשר דבשער שדרכה לכסותו משתעי, דבגמ' סתמא נמי קאמר ואמרין דלא איתמר אלא במה שדרכה לכסות ולק"ש. ואם יש דבר אחר אנן אתלמודא ואמנהגא סמכינן. ובואו ונצווה על אלו האוסרים אותו שער לאשה בתוך ביתה מההיא דשער באשה ערוה בבלי דעת באי זה שער אמרו ולמאי הילכתא איתמ' בגמ'. ואלא מעתה לפי דרכם שער גבות עיניה נמי היה להם לאסור דשער קרייה רחמנא נמי דכתיב יגלח את כל שערו את ראשו ואת זקנו ואת גבות עיניו וגו' וכל שכן פניה ידיה ורגליה דהוה להו נמי למיסרן ומאי שנא אותו שער ואי משום דדרכן להיות מגולין האי נמי דרכו להיות מגולה.”

והביא ראייה מגמ' בב"ב (ס"ז): ”עושה אשה כל תכשיטיה ומשיירת דבר מועט מאי היא אמר רב בת צדעא.”
וביאר מהר"ם בשם הערוך:

”דכתיב בתשובות כשהאשה קולעת שיערה משיירת ממנו דבר מועט בין אזניה לפדחתה כנגד צדעתה ומביאה סיד טרוף כשהוא חבוט וטחה אותו שער ואינה קולעת אותו אלא מטילה כנגד פניה זה עושה בת עניים. אבל עשירה שורקתו בבשמים ובשמן טוב כדי שיתחברו שערות זו בזו ולא תהיה כאבלות ויתפוי.”

לפי באורו היה אפשר ג"כ לבאר שכוונת המעשה רוקח לחייב דווקא בשיער שדרכה לכסותו ולא בשיער הצדעים.
אבל החת"ס (שו"ת או"ח סי' ל"ו) כתב על דברי המהר"ם:
”ואמנם הרואה בפנים בזוהר פ' נשא יראה שעל כל שום חוט שיערה החמיר שגורם מסכנות ודלות.”

והביא שרשב"ם ביאר את דברי הגמ' אחרת: ”בת צידעא. טנפ"ל שרגילות לסוד שם ולהשיר שערך.”
משמע שאין רגילים לגלות אלא להורידם אבל סיים שנראה שפשט הגמ' כמו הערוך אבל מכח המנהג הוא מחייב למעשה כזהר ועיין לקמן בחיוב המנהג.

באור נוסף בגדר דת משה ברמב"ם מבאר המ"א (או"ח ע"ה, ס"ק ג') ע"פ דברי רש"י (במדבר ה', י"ח): "ופרע. סתר את קליעת שיערה כדי לבזותה, מכאן לבנות ישראל שגלוי הראש גנאי להן".

הביא מכאן המ"א ראייה ש"פרוע" פירושו סתירת קליעת השיער ולפי זה הוא מבאר את כוונת הרמב"ם (אסורי ביאה כ"א, י"ז) שכתב (וכן נפסק בשו"ע אה"ע סי' כ"א): "לא יהלכו בנות ישראל פרועי ראש בשוק אחת פנויה ואחת אשת איש", שגם בתולות וגם בעולות אסורות בסתירת קליעת השיער. אבל כתב שפריעת השיער בבתולות הוא מדרבנן, שאל"כ יהיו אסורות גם בגילוי הראש כמו שדורשת הגמ' בכתובות שיש איסור דאו' בגילוי ראש.

נראה שהמ"א סובר שדעת הרמב"ם שבנשואות יש שני איסורים מדאורייתא גילוי הראש שפירושו הורדת הכיסוי ופריעת הראש שפירושו סתירת קליעת השערות.

התקשתי בדבריו מדוע חילק הרמב"ם בהלכות אישות בין דת משה שהיא גילוי הראש לבין דת יהודית שהיא פריעת הראש הרי שניהם דאו'.

וכן אם כוונת הרמב"ם כדבריו ש"פרוע" פירושו סתירת קליעת השיער קשה על דבריו מדוע הוקשה לו על בתולות מהגמ' בכתובות הרי שם נאמר איסור על פריעת השיער.

השבות יעקב (ח"א סי' ק"ג) כתב דברים הקרובים לדברי המ"א, אלא שכתב שהאיסור מדינא הוא רק בסתירת שיער ואין איסור כלל מדין תורה בגילוי הראש.

"ואי לאו דמסתפינא מפרש"י שבש"ס והרמב"ם בפ"י המשניות הייתי מפרש גם סוגיא דש"ס דכתובת פ' המדיר על דרך זה, דהא דקאמר יוצאת וראשה פרועה היינו שסותרת קליעת שיערה ומקשה פריעת ראש דאורייתא היא אם סותר את שיערה לזה שפיר משני הש"ס דאורייתא קלתה שפיר דמי פ"י מדאורייתא שאסור לבנות ישראל לילך פריעת ראש בשוק היינו ששערותיה סותרת אבל קלתה פ"י מלשון קליעת שיער שפיר דמי אבל דת ומנהג יהודית אפי' קלועין שיערה ג"כ אסור לילך בגילוי באשת איש ובעולת בעל. נמצא דהרמב"ם שלא כתב רק מה שאסור מדינא ולא מצד המנהג לכן כתב לא ילכו בנות ישראל פרועת ראש בשוק אחת פנויה וכולי דהיינו אם שערותיה סותרים ולא קלועים דאסור אפי' בבתולה לילך כך בשוק".

התקשתי ע"פ באורו בדברי הרמב"ם שנקט לשון גילוי בדין הדאו' ולשון פריעה בדרבנן, ולכאור' היה לרמב"ם לכתוב הפוך הרי מדין דאו' אסורה פריעה וגילוי אסור מדרבנן.

וכן קשים עליו דברי הרמב"ם בפירוש המשניות (כתובות פ"ז, מ"ד) כמו שכתב

בעצמו: "וראשה פרוע ואפי' במטפחת שעל ראשה ובלבד שתצא בה לשוק או למבוי מפולש".

נראה ברור שכוונת הרמב"ם שאיסור פרוע הוא בגילוי השער אחרת מה עניין המטפחת להכא.

אבל לענ"ד מסייע לו פיהמ"ש סוטה שם כתב הרמב"ם (סוטה פ"א, מ"ה): "וסותר את שערה הוא שיתיר קליעת שיער ראשה וישלשלם".

משמע שפרוע הראש הנזכר בסוטה הוא סתירת קליעת שערה בלבד, אבל בהלכות סוטה מתבאר לא כדבריו (סוטה פ"ג, ה"א): "ואח"כ כהן אחד בא אליה מכהני העזרה ואוחז בבגדיה מכנגד פניה וקורע עד שהוא מגלה את לבה. ומגלה שערה וסותר מחלפות ראשה כדי לניוולה".

משמע כאן שיש שלושה דינים קריעת בגדים, גילוי השיער וסתירתו. ולכן נראה לבאר בפיהמ"ש שפריעת השיער בסוטה כוללת גם את דין גילוי הראש. וכוונתו עד שיתיר קליעת שערה וישלשלם ונראה שהרמב"ם מבאר את הגמ' במסכת סוטה (ח'): "תנו רבנן ופרע את ראש האשה, אין לי אלא ראשה גופה מנין? ת"ל האשה. אם כן מה ת"ל ופרע את ראשה? מלמד שהכהן סותר את שערה", שהכוונה מגלה את ראשה וסותר את שערה אמנם בדברי הגמ' לא מפורש שפרוע כולל את גילוי ראשה. אבל רש"י שם באר שאין הכוונה רק לסתירה אלא גם לגילוי: "סותר את שערה. מרבה בגילוייה שסותר קליעתה".

הרב יוסף משאש ביאר את דברי הגמ' שצריך את שני הדברים, גם פרוע וגם גילוי כדי לעבור על איסור פרוע דאו':

"ועוד דעדיפא מכל זה, כי פי' דברי ר' ישמעאל, אינו כמו שאנו מבינים בשטחיות דבריו שעומדים על רגל אחד דהיינו גילוי הראש לחוד, אלא דבריו עומדים על ב' רגליים, דהיינו ב' רעותות. גלוי שער וסתירת שער מקליעתו וקשריו, אבל גלוי שער לחוד אינו באזהרה כלל, ופי' זה מוכרח ממשנה בסוטה דף ז'".

נראה לי שאין זו כוונת המ"א שמדבריו מתבאר שאפילו על כל אחד בנפרד עוברת.

נתבאר שישנם ארבעה ביאורים בדעת הרמב"ם בביאור דת משה: דעת המעשה רוקח שדת משה היא איסור דאו' ושיש איסור דאו' לגלות אפי' מעט שערות.

דעת תרה"ד שדת משה היא איסור דרבנן. הדברים מתאפשרים ע"פ ביאורו של המגיד משנה שדת משה של הרמב"ם כוללת אף איסורי דרבנן. דעת המ"א שכוונת הרמב"ם לאיסור מדת משה גילוי ופרוע. דעת השב"י שהאיסור מדאו' לדעת הרמב"ם הוא בפרוע לבד.

מה הם הכסויים מדין דת משה ומדין דת יהודית

בגמ' בכתובות (ע"ב:) נתבאר.

"דאורייתא קלתה שפיר דמי דת יהודית אפילו קלתה נמי אסור".

שיטת רש"י

רש"י ביאר את פירוש קלתה:

"סל שיש לו מלמטה בית קבול להולמו בראשו ובית קיבול מלמעלה לתת בו פלך ופשתן: (הוי. לשון מקשה: א"כ. דבחצר יש בה משום פריעה: ודרך מבוי. דלא שכחי רביס)".

כאן לא ביאר רש"י מהו אותו סל אבל במהדו"ק (שטמ"ק כתובות ד' ע"ב. ד"ה "וז"ל רש"י במהדורא קמא") נתבאר שקלתה פירושו:

"סל שמנחת בו פלכה ומניחתו על ראשה כשהיא פרועת ראש. אפילו קלתה נמי אסור משום צניעות שאי אפשר שלא יראו שערותיה בין הנסרים. א"כ בחצר קפדת אפריעת ראש וסגי לה בקלתה בחצר קא אמרת. לא הנחת וכו' שהרי כולן רגילות לצאת בחצר פרועת ראש".

וכ"כ תרה"ד (סי' י):

"דאיתא פרק המדיר (כתובות עב ע"א), לגבי גילוי ראש דאשה, יש לה סמך מן התורה דמוזהר עלה, ואפ"ה קאמר התם, דמדאורייתא בקלתה על ראשה שריא, ואפילו ברה"ר, ומחצר לחצר דרך מבוי, ואפי' משום דת יהודית לית לה בה. הא קמון, דאפי' סל, דאינו דומה כלל לכיסוי הבגד, שהרי הוא חלול בכמה מקומות, לפי שאינן קלועין יפה, וכ"ש כובעין של קש, הוא קלוע מרוצף ומהודק היטב, ודומה לכיסוי של בגד".

יוצא ששיטת רש"י היא שגילוי ראש הוא איסור דאו', וקלתה שהיא סל עם חורים פותר את איסור הדאורייתא אבל מדת יהודית אף זה אינו מספיק, ולא ביאר מהו גדר הפריעה האסורה לנשואה מדת יהודית. אבל בשיטה מקובצת (כתובות ט"ו: ד"ה "וראשה פרוע") הביא בשם ליקוטי הגאונים:

"לרבינו שלמה ז"ל וראשה פרוע פי' מגולה".

גם בפירוש רש"י בכתובות (ט"ו:) נראה שהאיסור של דת יהודית אינו כמו שכתוב במהדו"ק. שם המשנה דנה בראיות שאשה היא בתולה ומביאה שאם יש עדים "שיצאת בהינומא וראשה פרוע כתובתה מאתיס", ופירש רש"י:

"וראשה פרוע. שעררה על כתיפיה כך היו נוהגין להוציא את הבתולות מבית אביהן לבית החתונה".

צ"ע מדוע שינה רש"י את מהביאור הפשוט שמדובר בשיער פרוע מכיסוי לשערה על כתיפיה

המהר"ם שיף כתב שני ביאורים בדעת רש"י: א. שראשה מכוסה בהינומא ושערותיה מבצבצות. ב. "ר"ל ראשה פרוע לא שערה פרוע רק הראש בעצמו פרוע ע"י השערות שתלויות לכאן ולכאן".

ונראה שהוקשה לו מה שהקשינו וביאר שתי אפשרויות. או שהוקשה לרש"י הרי פרוע הכוונה גילוי וכאן ראשה מכוסה (שהרי יש כאן הינומא), או שהוקשה לרש"י מה פירוש ראשה פרוע הרי שיערה פרוע. ולכן ביאר שהראש מתפרע ע"י פריעת השערות.

מכאן נראה שלרש"י אין איסור מהתורה בגילוי השיערות אלא בגילוי הראש⁵ לפירוש זה קשה מהגמ' בברכות (כ"ד):

"אמר רב ששת שער באשה ערוה שנא' שערך כעדר העזים".

משמע שיש איסור ערוה בראיית שיער, ואולי יבאר רש"י שראיית שיער אשה אינו מדאורייתא והפסוק הוא גילוי מילתא בעלמא שדבר זה הינו תאוה וצ"ע.

נראה שיש נפק"מ להגדרה האם יש חיוב מדאורייתא לכסות את הראש או השערות גם לחומרא באשה קירחת שיש לה איסור גילוי אף שאין לה שיער כי אין גדר פרוע הראש בגילוי שיערות אלא בגילוי הראש עצמו. (וכ"כ בשו"ת דברי יציב (אה"ע סי' פ' סע' י') לבאר בדברי רש"י ע"פ המהר"ם שיף אבל הביא שם ראיות שהאיסור הוא דווקא בגילוי שערות ממש).

הנצי"ב (ספרי נשא פסקא י"א, בעמק הנצי"ב עמ' נ"ה) ביאר כך את דברי הספרי שהובאו לעיל, שאף החיוב מדת יהודית הוא לכסות את ראשה בלבד (ולא את שערה) והביא ראיה שתמר כיסתה את ראשה בלבד בידה.

השבות יעקב (ח"א סי' ק"ג) הפך את הקושיה מהמש' דלעיל שהתירה לארוסה ללכת עם שיער על כתיפיה לראיה להתיר גילוי שיער בארוסה:

"ומשמעות הפוסקים דלא כמ"ש בתשובת חות יאיר סי' קצ"ו דאף בתולה שנתקדשה יש לילך בכיסוי ראש וזה אינו, דא"כ תקשה איך קאמר המתני' אם יש עדים שיצא' בהינומא וראשה פרועה, הלא זימנין דתפסה מאתים ותאמר אנא בתולה הוית והא דלא יצאה ראשה פרועה משום שהיתה אלמנה מן האירוסין וכדקאמר הש"ס גבי העברת כוס ומה הועילו חכמים בתקנתם. אלא ודאי כמ"ש דכל שלא נבעלה מותרת להלוך כמו כל הבתולות משא"כ בנבעלה אפי' באונס ופוק חזי מה עמא דבר".

5. מו"ר ראש הכולל הרב אמוץ כהן אמר לי שיש שכתבו שמהדו"ק אינה לרש"י ואח"כ ראיתי שבשו"ת בני בנימין ח"ג כתב שהיא לריב"ן.

מהר"י הלוי (שו"ת מהר"י הלוי אחי הט"ז סי' ט') חלק על דברי השבות יעקב והביא ראיה מדברי רש"י שכתב: "כך היו נוהגין להוציא את הבתולות מבית אביהן לבית החתונה". ואם גילוי שיער מותר בארוסה מדוע ציין רש"י שדווקא מבית אביהן לבית החתונה.

רעק"א (שו"ת תניינא סי' ע"ט) כתב שלדעת מהר"י הלוי אין להביא ראיה מגמ' זן מכיוון שאפשר שמדובר שם ב"גילוי קצת ובמקרה בעלמא". וכתב שאין לסמוך על השבו"י בזה.

העולה מדבריהם לדיון שלנו הוא שאין להביא ראיה מגמ' זו להיתר או לאיסור בגילוי הראש מכיוון שאינה דנה בגילוי קבוע. ולכן אין להביא כלל ראיה מגמ' זו מה יהיה דעת רש"י בדין דת יהודית באופן כללי.

העולה מדברינו שבקלתה ישנם שני ביאורים בדעת רש"י: א. רש"י במהדו"ק שמבאר שקלתה יש בו חורים ושיערותיה נראות מתוכו וכוונת רש"י שמדין דאו' יש לכסות את השערות ב. רש"י בד' ט"ו. ובשיטה מקובצת מבאר שהחיוב הוא לכסות את הראש ולא את השערות, ונראה שהכוונה לכיסוי גמור של הראש שהוא חומרא מצד אחד לשיטה הקודמת אבל מצד שני אין חיוב כלל לכסות את השיערות.

גדרי שאר הכיסויים לא נתבארו בגמ' ולא ברש"י ויתבארו לקמן בשיטת הרמב"ם.

שיטת הרמב"ם

הרמב"ם כתב (אישות כ"ד, י"ב):

"ואי זו היא דת יהודית הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל. ואלו הן הדברים שאם עשתה אחת מהן עברה על דת יהודית. יוצאה לשוק או למבוי מפולש וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים. אע"פ ששערה מכוסה במטפחת".

הב"ח (אה"ע סי' קט"ו) כתב שדעת הרמב"ם שמטפחת היא כמו קלתה של הגמ' וביאר את קלתה כמו שנתבאר לעיל בתרה"ד שהיא סל מנוקב, וכתב שמוכח כן מהרמב"ם. וצ"ע איך למד כן ברמב"ם.

ונראה לי לבאר שלמד מכך שהרמב"ם כתב שבלי הרדיד ראשה פרוע, ואם נאמר שפרוע הוא מגולה מה פרוע ראש יש כאן הרי ראשה מכוסה בכיסוי גמור. ולכן צ"ל שהמטפחת מנוקבת ובהורדת הרדיד מתגלה ראשה בין נקבי המטפחת.

הגרע"י כתב (יבי"א ח"ה אה"ע סי' ה') שכוונת הב"ח שיש בו נקבים כעין רשת, ולכן כתב להתיר מדין תורה כיסוי ראש שקוף. וצ"ע הרי אם שיער הוא ערוה הרי גם ערוה בעשישית אסורה, אלא נראה שדעת הגרע"י בבאור דברי הב"ח שהרמב"ם סובר שמדאוריתא די באיסוף השיער וא"צ כיסוי כמו שנתבאר לעיל

בשיטת רש"י⁶, לעיל בגדרי דת משה התבאר שיש הסוברים ששיער קלוע הוא מספיק בדעת הרמב"ם ונראה שלדעת הב"ח ברמב"ם אינו מספיק איסוף השיער כשהוא מגולה אלא יש לאסוף את השיער בכלי ומתבאר לפי דעתו מדוע כתב הרמב"ם לשון גילוי בדין הדאורייתא והכוונה שמדאורייתא האשה צריכה לאסוף את שיערה בכלי.

בלשון הרמב"ם לעיל ישנם שני מושגים בכיסוי הראש רדיד ומטפחת. את פירוש הרדיד ביאר הרמב"ם בהלכות אישות (י"ג, י"א) לגבי חיובי הבעל לאשתו:

"מקום שדרכן שלא תצא אשה לשוק בכפה שעל ראשה בלבד עד שיהיה עליה רדיד החופה את כל גופה כמו טלית, נותן לה בכלל הכסות רדיד הפחות מכל הרדידין".

מתבאר שרדיד חופה את כל גופה, ונראה מדברי הרמב"ם שהוא חובה רק במקום שנהגו⁷. הרמב"ם כאן השתמש בלשון כיפה, וצ"ע שחסרה כאן המטפחת. והיה נראה שכאן הכיפה היא המטפחת בעלת הנקבים שנתבארה לעיל ואין ברמב"ם שלושה כיסויים אלא שניים, אבל בהלכות סוטה (ג', ה') כתב הרמב"ם:

"ומקבצין עליה קבוץ גדול של נשים שכל הנשים הנמצאות שם חייבות לראותה שנאמר ונוסרו כל הנשים ולא תעשינה כזמתכנה. וכל איש שיחפוץ לבא לראותה יבא ויראה. והיא עומדת ביניהן בלא רדיד ובלא מטפחת אלא בבגדיה וכיפה שעל ראשה כמו שהאשה בתוך ביתה".

משמע שיש שלושה כיסויים כיפה, מטפחת ורדיד. הפרישה כתב (סי' קט"ו, ס"ק ט' ד"ה "ככל הנשים" בביאור השני) שצריך לומר שהכיפה היא מתחת למטפחת המנוקבת ומשניהם יוצא כיסוי גמור אחד, ומעליו עוד כיסוי המכונה רדיד. א"כ משלושת הכיסויים הנ"ל יוצאים שני כיסויים גמורים.

וכן ביאר הבאר שבע (שו"ת סי' י"ח) את דברי הרמב"ם שצריך שני כיסויים גמורים:

"ועוד דהא כתב הרמב"ם בפכ"ד מהלכות אישות ואיזו היא דת יהודית הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל יוצאה לשוק או למבוי מפולש וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים אע"פ ששערה מכוסה במטפחת וכו'. ונ"ל דהרמב"ם בא לאשמועין חידוש זה דלא מיבעי' דלא סגי בקלתה לחוד שאינו מכסה לגמרי השערות, שהרי הוא חלול בכמה מקומות לפי שאינן קלועין יפה כמו שכתב בהדיא בעל תרומת הדשן בסימן י', אלא אע"פ

6. את דין ערווה בעששית אפשר לתרץ כמו שכתבתי לעיל בדעת רש"י שדין שער באישה ערווה הוא דין דרבנן והקרא הוא גילוי מילתא בלבד וצ"ע

7. שבמקום שלא נהגו אינו חייב לתת משמע שאינה חייבת ללבוש.

שמכוסה במטפחת שהוא מכסה לגמרי השערות אפ"ה לא סגי. וכבר אפשר לומר דמטפחת דקאמר הרמב"ם ר"ל דעביד ביחוד לכסוי השער, ובא הרמב"ם לאשמועין חידוש זה דלא מבעי דלא סגי בקלתה לחוד שיש בו תרתי לגרועותא חדא דלא עביד ביחוד לכסוי השיער אלא לתת בו פלך ופשתן כדפרש"י בפ' המדיר, ועוד שאינו כיסוי מעליא מחמת שהוא מלא נקבים חלולים ואינו יכול לכסות לגמרי השערות, אלא אע"פ שמכוסה במטפחת דעביד ביחוד לכסוי השיער וגם הוא כסוי מעליא שהוא מכסה לגמרי השערות אפ"ה לא סגי משום דשני כסויים גמורים בעינן ודעבידי ביחוד לכסוי השיער כמטפחת או שבכה והדומה לה, ועל המטפחת רדיד משום דזהו מנהג יהדות שנהגו בנות ישראל ולא דוקא נקט הגמרא קלתא".

מתבאר מדברי הפרישה והבאר שבע שיש חיוב מדת יהודית לדעת הרמב"ם בשני כסויים גמורים ויש לדון מה הסברא לחייב שני כסויים. ונראה שרדיד חופה את כל גופה והוא מונע מראה חיתוך איברים ויש בו צניעות מעליא. מדברי הבאר שבע מתבארת סברא נוספת שיש לחלק בין כיסוי שמייוחד לכיסוי השיער לבין כיסוי שאינו מיוחד לכך. ונראה שהסברא לחייב כיסוי שאינו מיוחד היא שהכיסוי המיוחד של ערווה הוא גם כן יוצר בעיה הרהור ולכן כדי להרחיק לגמרי מהרהור יש לכסות בשני כסויים. התשובה מאהבה (ש"ת ח"א סי' מ"ח) חלק בתקיפות על ביאורו של בעל ה"באר שבע" ברמב"ם:

"הנה הדברים האלה אין הדעת סובלתן לומר ששער ראש האשה צריך כלי בתוך כלי וצריך עבוד לשמה דעביד ביחוד לשם כסוי, ואיך יעלה על דעת שרבינו משה הוסיף מדעתו דבר שאינו נזכר בתלמוד ולא עוד אלא שישתוק מגוף הדבר שנזכר בש"ס היינו קלתה, ומנא ל"י חידוש זה מאחר שלא נזכר בגמרא. ועוד הס ולא להזכיר להיות מצוה או רשות לגרש בנות ישראל ולהיות יוצאות בלא כתובה בסברות כרסיות להמציא שהן עוברות על דת יהודית בדברים שאינם מפורשים בגמרא והראשונים".

"ובאמת במחילת כבוד תורתו הקדושה שגה בזה כי המטפחת שנקט הרמב"ם היא נמי מעשה רשת כמו סל ומטפחת וקלתה אחת היא שאינם מכסים כל הראש והשערות נראות מתחתיהן. וזה לשון הב"ח אה"ע ריש סימן קט"ו ופירש"י קלתה סל כו' ומדברי הרמב"ם נראה דפי' קלתה היא מטפחת שיש בה נקבים כנקבי הסל כמו שבכות ואפ"ה כיון שאין עליה רדיד פי' צעיף ככל הנשים תצא בלא כתובה".

לא נתבאר בדברי התשובה מאהבה כיצד הוא מבאר את הכיפה המוזכרת. הרי אם נאמר שהכיפה היא כיסוי אטום אין ראייה ממה שמטפחת היא מעשה רשת

שהרי אין נראה מתחתיה השיער כלל. את דבריו נראה לי לתרץ ע"פ מרכבת המשנה (סוטה פ"ג, ה"א) ביאר את דין הכיפה בשונה מהבאר שבע:

"וענין כפה זו עיין פכ"ב מהל' כלים ה"י... מבואר מזה שאין לכפה בית קיבול רק נכרך סביב הראש והראש מגולה כלפי שמים... והיינו דאמרן ביומא דף מ"ז מעולם לא ראו קורות ביתי קליעת שיערי, דהיינו צניעות יתרה, דבבית מותרת בכפה לכסות השער מהצדדין אע"פ שמגולה למעלה והיינו דכתב רבינו דעמידה ראשונה בלא רדיד ו[ב]לא מטפחת כדרך האשה בביתה. וזהו דבירושלמי דמחמת עמדה ראשונה פורע ראשה וקרא נמי מודה דמבזין ואח"כ מקריין אלא דבהעמדה שנייה היה ביזוי טפי שמסיר הכפה מראשה שמגולה השער אף מן הצדדין וסותר מחלפות ראשה ומגלה לבה כמ"ש רבינו. ועיין נזיר דף מ"ה ע"ב זו כוחלת ופוקסת וכו' ובתוס' ד"ה אינה עדיפא הו"ל למימר דקושרין חבל ולדרך רבינו לק"מ דהתם איירי מהעמדה ראשונה דנפקא מוהעמידה דעדיין לא היה חבל ובזיונות דכהן אלא שאינה כוחלת ויצאנו ידי חובת ביאור דברי רבינו השם יראנו נפלאות מתורתו".

ולפי דבריו אפשר שהייתה כיפה ומטפחת מעשה רשת כדברי הב"ח ועדיין היה שיער מגולה כלפי מעלה ולכן לפי זה הרדיד בא לכסות שיער ולא רק להוסיף כיסוי נוסף. העיר את עיני העורך הרב עוזיאל שיינטופ, שלא נתבאר אם יש רדיד מדוע צריך גם כיפה ומטפחת, אולי אפשר לבאר שמטפחת שימשה לצמצום השיער וכיפה שימשה לכסות מלפנים לגמרי.

נתבאר שלשיטת הרמב"ם שיש שלושה כיסויים: מטפחת, כיפה ורדיד. הבאר שבע למד מכך שיש שני כיסויים תחתונים, דהיינו שצריך לדעת הרמב"ם שני כיסויים גמורים. התשובה מאהבה חלק עליו, וביארנו ע"פ מרכבה"מ שלשיטתו דעת הרמב"ם שלכל כיסוי יש תפקיד. המטפחת מצמצמת, הכיפה מכסה כיסוי גמור מלפנים, והרדיד מכסה את כל החורים ולכן צריך את כל שלושת הכיסויים.

יציאה לחצר ורה"ר

איתא בכתובות (ע"ב:):

"אמר רבי אסי אמר ר' יוחנן קלתה אין בה משום פרוע ראש. הוי בה רבי זירא היכא? אילימא בשוק דת יהודית היא, ואלא בחצר אם כן לא הנחת בת לאברהם אבינו שיושבת תחת בעלה. אמר אביי ואיתימא רב כהנא מחצר לחצר ודרך מבוי".

רש"י ביאר שאיסור דת יהודית הוא רק במקום ששכיחי רבים, ואין חיוב בחצר מכיוון שאין שם רבים. וביאר הריטב"א שמחצר לחצר דרך מבוי מכיוון שיש

רואים יש איסור דת יהודית ובחצר שאין בה רואים יש היתר אף מדת משה. וכן בארו התוס' שכוונת הגמ' שבחצר מותר אף בלא קלתה.

בירושלמי כתובות (פ"ז, ה"ו):

"וראשה פרוע לחצר אמרו ק"ו למבוי. ר' חיייה בשם ר' יוחנן היוצאה בקפלטין שלה אין בה משו' ראשה פרוע, הדא דתימי' לחצ' אבל למבוי יש בה משו' יוצאה וראש' פרוע. יש חצר שהוא כמבוי ויש מבוי שהוא כחצר. חצר שהרבים בוקעין בתוכה הרי הוא כמבוי ומבוי שאין הרבים בוקעין בתוכו הרי הוא כחצר".

משמע מדברי הירושלמי שבחצר מותר רק בקפלטין, משמע שבחצר צריך כיסוי. מדברי רש"י ותוס' שכתבו שבגמ' דילן מותר בחצר ללא קלתה, נראה שהבבלי והירושלמי נחלקו האם מותר לצאת לחצר בלא קלתה, שהבבלי מתיר אף מדין תורה מכיוון שאין רואים, ואילו הירושלמי מחמיר. וצ"ע אם אין רואים מדוע נחלקו.

ונראה לבאר את מחלוקתם ע"פ החקירה של הרב פינשטיין לעיל, שהירושלמי סובר שכיסוי ראש הוא חיוב לכסות ואז אינו תלוי ברואים, ולכן אסור אף בחצר, ואילו הבבלי סובר שאין איסור עצמי בכיסוי ולכן מותר אף בחצר מכיוון שאין רואים. ואז אפשר לבאר את דברי הגמ' "א"כ לא הנחת בת לאברהם אבינו יושבת תחת בעלה" שאם נאמר שכיסוי ראש אסור אף בחצר היה צריך לאסור אף בבית.

השיירי קרבן (על דף מ"ד: בדפוס הרגיל ד"ה "לחצר") ביאר אף את דברי הבבלי שמה שלחצר פשיטא שמותר לצאת הוא דווקא בקלתה שאם לא כן לא הנחת בת לאברהם אבינו. והשווה את שיטת הירושלמי והבבלי. השלט"ג בשם סמ"ג והב"ח פסקו כירושלמי.

הרמב"ם (אישות כ"ד, י"ב-י"ג) כתב:

"ואי זו היא דת יהודית הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל. ואלו הן הדברים שאם עשתה אחת מהן עברה על דת יהודית. יוצאה לשוק או למבוי מפולש וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים. אע"פ ששערה מכוסה במטפחת".

"וכן אם יצתה בראשה פרוע מחצר לחצר בתוך המבוי הואיל ושערה מכוסה במטפחת אינה עוברת על דת".

ע"פ מה שנתבאר לעיל בדברי הרמב"ם שישנם שלושה מלבושים, נראה שהרמב"ם שכתב שיוצאת מחצר לחצר דרך מבוי עם מטפחת משמע שבחצר צריך כיפה.

לעיל נתבאר שנחלקו האחרונים בבאור הרמב"ם. לפי דעת הבאר שבע כיפה דינה כקלתה ולכן נראה שהרמב"ם פוסק כירושלמי, אבל לפי דעת הב"ח והתשובה מאהבה נראה שמטפחת וכיפה דינם כקלתה ולכן אפשר שהרמב"ם פוסק כבבלי שא"צ קלתה בחצר, אבל מתבאר שגם לבבלי צריך כיסוי כלשהו בחצר.

מרכבת המשנה (סוטה פ"ג, ה"א) ביאר את דברי הרמב"ם כדעת הירושלמי:

"ובחצר מטפחת בלא רדיד שרי, אבל בלא מטפחת אפי' בחצר אסור כדאיתא בשלטי גבורים בשם הירושלמי היוצאת בקפלוטין אין בה משום ראשה פרוע אלא במבוי ולא בחצר (והיינו דלא כדעת התוס' הנ"ל), ומינה דוקא בחצר בעינן קפלוטין דהיינו מטפחת אבל בבית אפי' מטפחת א"צ וסגי לה בכפה שעל ראשה".

נתבאר שנחלקו הבבלי והירושלמי האם צריך כיסוי מדת יהודית בחצר שהיא מקום שאין בו רואים. נראה שדעת רוב הפוסקים שהבאנו כדעת הירושלמי ואולי בארו כדעת השיירי קרבן שאין כלל מחלוקת בין הבבלי לירושלמי. למעשה נחלקו בזה הב"י והד"מ והח"מ עם הב"ש בסי' קט"ו. הח"מ פסק כדעת הבבלי וכן נראה דעת הב"י והד"מ (ס"ק ד') אבל הב"ש פסק שלמעשה אסורה לצאת לחצר בלי כיסוי כלל.

האם דת משה ויהודית תלוי במנהג

נתבאר לעיל שרש"י הביא שני פירושים בחיוב דת משה, אחד מחייב כיסוי ראש מכח ניוול והשני מחייב מכח מנהג הנשים. רש"י הכריע כפירוש השני, ויש לדון איך למדו חז"ל דין ממנהג הנשים בזמן התורה. אם נאמר שהגמ' מבארת לנו בדת משה דין דאור' אז פשוט שכוונת הגמ' שהתורה רמזה לנו דין כמו שרבים מדיני התורה נלמדים מרמז, אבל אם נאמר כדעת הפוסקים שגם דת משה מחייבת רק מדרבנן מכח מה מחייב מנהג הנשים. במסכת נדה (ס"ו.) מצינו מנהג הנשים שמחייב:

"א"ר זירא בנות ישראל החמירו על עצמן שאפילו רואות טפת דם כחרדל יושבות עליה שבעה נקיים".

המאירי בברכות (ל"א.) כתב על הגמ' "והיכי דמי הלכה פסוקה אמר אביי כי הא דר' זירא":

"שחומרא זו אע"פ שבנות ישראל הן הן שהחמירו וחששות רחוקות הביאום לכך קיבלו חכמים מהם ועשאוה כהלכה פסוקה".

וכתב הרמב"ן (הל' נדה פרק א', ה"ט) שמכיוון שחכמים הכשירו את מנהג הנשים ועשאוה כהלכה פסוקה "אסור לאדם להקל בה ראש לעולם". ולכאור' מכלל הן אתה שומע לאו במקום שלא נאמר שמנהג הנשים התקבל על דעת חכמים כהלכה פסוקה אין לו דין מחייב שא"א להקל בו. ויש לעיין לפי זה אצלנו שהגמ' כתבה "אזהרה" האם זו אזהרה מכח תקנת חכמים המחייבת או מכח מנהג הנשים שהתבאר שאינו מחייב.

הראב"ד (בעלי הנפש ריש שער הכתמים) הביא על כתמים:

"ואין אנו צריכים להרבות דברים על זה שכבר הוחזקו בנות ישראל שהן נוהגות איסור בכתמים וקיימא לן מנהגא מילתא היא כדרבי זירא".

נראה שהוא חולק על הרמב"ן והמאירי ומפרש שדינו של רבי זירא הוא חומרת הנשים ויש לו תוקף הלכתי של מנהג בלבד.

הגליא מסכת (ח"ב סי' ד' צ'): כתב על דינו של רבי זירא, שמנהג שהתקבל ע"י עם ישראל אין לו תוקף לחייב אדם שעבר עליהם מדין "לא תסור" למרות שהרמב"ם (ממרים א', א') פסק שאדם שעבר על תקנות ומנהגות של חז"ל חייב משום לא תסור מכיוון שאינו איסור מכח דברי חז"ל אלא מנהג בלבד. אבל כתב שיש איסור לעבור עליו מדין "אל תיטוש תורת אימך" כמש"כ בפסחים (נ:):

"בני ביישן נהוג דלא הו אולין מצור לצידון במעלי שבתא. אתו בנייהו קמיה דר' יוחנן אמרו לו אבהתין אפשר להו אנן לא אפשר לן. אמר להו כבר קיבלו אבותיכם עליהם שנאמר שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אבך".

ומכיוון שנהגו אין להם אפשרות להתיר. וסיים הגליא מסכת:

"ולכן החומרא של בנות ישראל שהחמירו על עצמן לספור שבעה נקיים שלא נעשה ע"י תיקון חכמים בבי"ד הגדול או בוועד חכמים וגם בזמן חז"ל לא נתפשט מנהג זה בכל המקומות כמבואר בנדה (סו.) דהיכא דאחמור אחמור היכא דלא אחמור לא אחמור, בקל נפטרים מחומרא זו ובכל עניין ובכל מקום שיש צד להקל יש להקל".

הפר"ח (או"ח סי' תצ"ו, קונטרס דיני מנהגי איסור אות ב', פרט שביעי) הביא שמי שנהג אביו איזה דבר משום סייג או חסידות אין הבן מחויב באותו סייג שפשיטא שלא שייך בזה שמע בני וכו' (והביא ראיה מחולין ק"ה.) והקשה מבני ביישן ות"י ששם הם קיבלו כקהילה ולכן הקבלה מחייבת אף את זרעם.

וכן כתב הריב"ש (סי' שצ"ט) בשם הרמב"ן:

"וכתב הרמב"ן ז"ל במשפט החרם: שכן הדין בכל קבלת הרבים: שחלה עליהם, ועל זרעם. כדאשכחן בקבלת התורה. וכן במגלה, או בצומות. ועוד, שאפילו בדברים שלא קבלו עליהם בני העיר, בהסכמה; אלא שנהגו כן

מעצמם, לעשות גדר וסייג לתורה, אף הבנים חייבין לנהוג באותו גדר. כדאמרין במסכת פסחים פ' מקום שנהגו (נ'): בני בישן נהגו דלא הוּוּ אזלי מצור לצידן, במעלי שבתא. אתו בנייהו לקמיה דרבי יוחנן. אמרו לוי: אבהתנא, הוּוּ אפּשר להוּ. אנן, דלא אפּשר לן, מאי? אמר להוּ: כבר קבלו עליהן אבותיכם, וכתוב: שמע בני מוסר אביך, ואל תטוש תורת אמוך. ואם לא היה ביד האבות לתקן על הבנים, איך היו הבנים אסורין, במה שנהגו בו אסור האבות, מעצמם? והלא אף אם עשו הגדר ההוא בפירושו ובהסכמה; לא היו יכולין לשתף הבנים עמהם. אלא ודאי, בני העיר יכולין לתקן עליהם, ועל הדורות הבאים. וכיון שיכולין לתקן עליהם, יכולין גם כן להסיע על קיצותן. וכן, הבאין מחוץ לעיר לדור שם; הרי הם כאנשי העיר, וחייבין לעשות כתקנתן. והרי הם כאלו קבלו עליהם בפיו, כל תקנות העיר, בעת בואם; כל שאין דעתם לחזור".

וצ"ע בדעת הרמב"ן שלעיל משמע שמנהג מחייב לעולם רק אם חכמים הסכימו לקבלו וכאן מתבאר שמנהג מחייב אף אם רק נהגו כך קהילה שלימה. עוד הביא שם (בפרט השמיני) מהמהרשד"ם (י"ד סי' מ') שהביא בשם המהר"ק (סי' קמ"ד) שדבר שהאבות נהגו משום סייג והרחקה חייבים הבנים לנהוג ג"כ ואין מועיל אפי' התרת נדרים (שהשו"ע והרמ"א פסקו ביו"ד רי"ד, א' שמועילה). והביא המהרשד"ם ראייה מבני ביישן שלא התירו להם, והפ"ח חלק עליו וכתב שהרא"ש שהתיר לבטל את המנהג בהתרת נדרים יתיר גם כאן, וכתב שבני ביישן לא שאלו על היתר נדרים אלא רצו בלי היתר. לפי זה גם בדין דת משה מדרבנן לכאור' יהיה תלוי במחלוקת זו האם יש התרה על מנהג.

המהרש"ל (שו"ת סי' ו') הביא סיבה אחרת לחיוב במנהג הנשים לגבי נדה:

"ומדקאמר מנהג כשר הוא משמע שכך נהגו וקבלו חומרא על עצמן וא"כ אין לסור ממנהג אפילו בדיעבד היכא שאפשר. שהרי מצינו כמה חומרות שהחמירו בנות ישראל על עצמן כגון טיפת דם כחרדל כו' ונקרא בתלמוד חומרא דר' זירא משום שהוא פירסם החומרא שלהן וזו היא חומרא יתירא יותר ממה שהחמירו עליהם חכמי ישראל, שבתחילה לא תיקנו להחמיר יותר ממה שתיקן רבי בפ' אחרון דנידה (ס"ו) ראתה יום אחד תשב ששה והוא שנים ששה והן שלש שבעה נקיים וכמעט שהספיק להם תקנה זו. ואפ"ה חששו בנות ישראל והחמירו על עצמן לישב ז' נקיים אפי' על טיפת דם כחרדל כמו שביאר המ"מ וכל חכמי הדור תפשו גזירותו עד יום הזה ולא מצינו מי שפקפק ח"ו בזה. ואין לומר מאחר שהנשים קבלו חרטה על מנהגם נמצא שיש להם עתה מנהג בטעות ובוודאי אתה רשאי להתיר להם המנהג ע"י חרטה כמו שכתב להדיא האשר"י בפ' מקום שנהגו הא דאמר' דברי'

המותרים ואחרים נהגו בו איסור שאי אתה רשאי להתיר בפניהם היינו בלא חרטה משום לא יחל דברו אבל החכם יכול להתיר בחרטה ופתח וא"כ אין לך פתח גדול מזה משום חשש הרגש טבילה כו'. זה אינו, חדא דאין שייך לומר להתיר בחרטה אלא מה שנהגו מקצת ההמון ולא כולו כדמשמע הלשון ואחרים נהגו בו איסור אבל מה שנהגו בו כל ישראל וקבלו עליהם אי אפשר להתיר כמו שאי אפשר להתיר חומרא דר' זירא משום דהוי דבר שנאסר במניין שצריך מניין אחר להתירו ואי אפשר להתקבץ כל הגולה כאחת להתיר הדבר וא"כ איך יבא מקצת העם להתיר האיסור ע"י סיבה וחרטה שפגע בהן מה שנתפשט ונאסר לכל ישראל".

נראה שהמהרש"ל מפרש שלכלל ישראל יש כח של ב"ד ולכן מנהג שנתקבל על כל ישראל אין לו התרה מדין הגמ' בביצה (ה'): "שמע מינה כל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו".

ופירש שם רש"י: "ביצה זו נאסרת בקבוץ חכמים שנמנו וגמרו לעשותן שני ימים קדושה אחת".

ולכן נראה שאם כלל ישראל או ב"ד יחליטו לבטל מנהג יכולים לעשות כן אבל אדם פרטי או אפי' קהילה אינם יכולים לבטל מנהג.

ומשם נדון לנידון דידן שדת משה אף אם נאמר שתלויה במנהג מכיוון שכל ישראל קיבלוה אין לה הפרה עולמית וכן דת יהודית לגבי מה שהתקבל בכל ישראל.

החת"ס (שו"ת אר"ח סי' ל"ו) ביאר סברא אחרת לגבי החיוב להחמיר כזהר שהתבאר לעיל שלדעתו אוסר להוציא אף שערה אחת. במקום שיש מנהג וספר חיצוני (שאינו מן התלמוד) שמחזק את המנהג אין יכולת לסור ממנו כמו שכתוב במסכת סופרים (י"ד, ט"ז) מנהג מבטל הלכה:

"אע"ג דאילו היינו עומדים למנין לקבוע הלכה היינו אומרים דאותה שורה מבוארת בש"ס להיתר היינו עפ"י פי' הערוך דלא כרשב"ם ואין הלכה כהזוהר, מ"מ כיון שתפסו המנהג כהזוהר על זה כ' מהר"א שטיין מנהג עוקר הלכה ונעשה הלכה קבוע, דהיינו היכא דספרי חצונים חולקים על הש"ס וספרי חצונים היינו מס' סופרים וכדומה או מדרש ופסיקתא והזוהר כא' מהם, אותו מנהג עוקר הלכה ונעשה הלכה רוחת בישראל, ומייתי לי' מג"א סי' תר"ץ סקב"ב ע"ש".

ונתבארו הדברים באריכות במגן אברהם (סי' תר"צ ס"ק כ"ב) לגבי הכאת המן:

"וכ' רמ"א בתשו' סי' כ"א בשם מהרי"ק שורש קמ"ד דאם נמצא המנהג באיזה פוסק אין לבטלו אפי' בשעת הדחק אין לשנות מנהג כדאמרי בבני

בישן, ואפי' יש במנהג צד איסור אין לבטלו כמ"ש מהרי"ק ט', ואפי' במנהג מקום א' אמרי' שמבטל הלכה, מיהו אם נשתנ' הענין מאשר הי' בזמן הראשונים רשאים לשנות המנהג לפי הזמן עכ"ל. ומהרא"ש בביאורי סמ"ג כ' הא דאמרינן מנהג עוקר הלכה היינו אפי' רוב דיעות ס"ל אסור והתלמוד מסייע להו והמנהג הבנוי על פי הפסיקתא או ספרי' חיצונים אמרי' מנהג עוקר הלכה דודאי כך קבלו אבותינו איש מפי איש עכ"ל. (עיין מהרי"ק ש"ט ושנ"ד ובס' ב"ש).

ודוקא מנהג שנתיסד ע"פ ותיקין כמ"ש המרדכי, אבל מנהג שאין לו ראייה מן התורה אינו אלא כטועה בשיקול הדעת (מ"ס פי"ד), ודבר שנגזר במנין אפי' ידוע מאיזה טעם ובטל הטעם צריך מנין אחר להתירו (גמ' פ"ק דביצה) ואין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חבירו אא"כ גדול ממנו בחכמה ובמנין, וכל דבר שהוא משום חששא ועברה החששא א"צ מנין אחר כמ"ש בי"ד סי' קי"ז ובתוס' ביצה ע"ש וביבמות דף ע"ט כתבו דבדבר שבממון יכולים לבטל דברי ב"ד חבירו משום דהפקר ב"ד הפקר".

ומתבאר לפי המ"א שאין לשום אדם יכולת לשנות את מנהגי קהילתו אם הם נמצאים באיזה ספר והסברא שכנראה שקיבלו איש מפי איש שכך צריך לעשות אמנם קצת צ"ע מראיית החת"ס מסיום דברי המ"א:

"ולכאורה לא משמע הכי בגיטין דף ל"ז גבי פרוזבל ע"ש. ומיהו י"ל דהתם הוי מילתא דאיסורא שעיי"כ נמנעין מלהלוות וע"ש בתוס' דדבר שלא פשט איסורו ברוב ישראל יכולין לבטל ע"ש ועמ"ש ססי ט"ו ע' בס' נחלת שבעה דינים הרבה מענין המנהגים ובס' ב"ש".

ולפי זה יש שני תנאים כדי לומר מנהג עוקר הלכה: שמבואר באיזה ספר וכן שנהגו אותו כל ישראל, ובענין כיסוי ראש הרי לא נהגו בכל ישראל כדברי הזהר.

סברא חדשה בכיסוי ראש מתבארת בדברי ההפלאה (ע"ב. ד"ה "פרש"י ד"ה אזהרה") שכתב שהסברא הראשונה ברש"י (ניוול) אינה מקבלת את הנחת הסברא השניה (מנהג הנשים) כי אי אפשר ללמוד דין ממנהג. כלומר אע"פ שהנשים נהגו לכסות את ראשם בזמן התורה אין מכאן ראייה שיש חיוב דאו' לכסות. והביא ראייה מסנהדרין (ד' מ"ו):

"א"ל שבור מלכא לרב חמא קבורה מה"ת מניין אישתיק ולא א"ל ולא מידי. אמר רב אחא בר יעקב אימסר עלמא בידא דטפשא, דאיבעי ליה למימר כי קבור דליעבד ליה ארון תקברנו לא משמע ליה. ונימא מדאיקבור צדיקי, מנהגא בעלמא. מדקבריה הקב"ה למשה – דלא לישתני ממנהגא".

צ"ע מה כוונת ההפלאה שלא חילק בין דין דאו' לדרבנן ומשמע מדבריו שאף אם נאמר שהגמ' באה לבאר לנו דין דאו' לפי הדעה הראשונה אין מנהג הנשים מחייב!

נראה לי כוונתו שודאי שמנהג שמפורש בתורה מחייב, אבל מכח מנהג ולא מכח דין דאו'. וכדי לחייב כיסוי ראש מדאו' צריך ראייה שבזמן התורה זה היה דין ולא מנהג. אבל הסברא השניה שמביא רש"י מניחה שאפשר ע"י מנהג שכתוב בתורה לקבוע דין תורה, וכן הכריע רש"י כמו שכתבתי לעיל.

וכן כתב הרב עוזיאל (משפטי עוזיאל ח"ז סי' צ"ד), ודחה את הרעיון שכיסוי ראש תלוי במנהג. וכתב שגם אם מלשון הספרי נראה שזהו מנהג אין זה מוריד את תוקף החיוב שלו כדין תורה:

"גם מנהגים מקובלים שיש להם זכר בדברי תורה כאילו נאמרו בתורה וכדגרסינן התם (ברכות לא). "אמר רב המנונא כמה הלכתא גברותא איכא למשמע מהני קראי דחנה".

עוד הביא ראייה מכתובות (נ"ב) שהביאו ראייה ממעשה בירמיהו:

"ברתא (להשיא את בתו) הא נמי דאורייתא הוא דכתיב קחו נשים והולידו בנים ובנות וקחו לבניכם נשים ואת בנותיכם תנו לאנשים".

ונראה מדבריו שצריך שני תנאים שהמנהג יהיה מקובל וכן שיש לו זכר, וכך נראה לדחות את הראייה שהביא ההפלאה מסנהדרין ששם הוא מנהג הצדיקים אבל אין ראייה שהוא מנהג מקובל, ולכן אין ראייה שהוא מחייב. והצורך שיהיה לו זכר מבאר מדוע כיסוי ראש שונה מדברי הגליא מסכת לגבי נדה, שכדי שמנהג יחייב צריך שיעשה בבית דין הגדול שזה בנדה שאין לה רמז בכתוב כלל, אבל בכיסוי ראש שיש לו רמז בכתוב כוחו הוא מכח הכתוב.

הרב יוסף משאש כתב:

"המורם מכל זה, שדבר זה של כסוי הראש בנשים אינו אלא מצד המנהג דוקא, שחשבוהו בזמן הקודם לצניעות, והעושה הפך המנהג, היתה נחשבת לפרוצה, אולם עתה שהנשים עלו בהסכמה, שאין להם בזה שום ניוול ושום פריצות חלילה, ואין בכסוי הראש שום צניעות, רק צביעות, ועברה על מצוה שהזמן גרמה, א"כ אזדא ליה אסורא".

נראה מדבריו שמנהג ששונה אין חיוב להמשיך לנוהגו, והביא ראייה לדבריו:

"וא"ת וכי מפני שנהגו היתר בדבר אסור, נעקר האסור ממקומו? זו אינה קושיא חדא! שאין זה אסור, אלא מנהג שבטל טעמו, שאף אסור שבטל טעמו לגמרי בטל אסורו, שהרי גלוי משקים, אף שהוא מילתא דסכנתא דחמירא מאיסורא והוא דבר שנאסר במנין, כמ"ש בתוס' ביצה דף ו' ד"ה

והאי דינא וכו', ע"ש, עכ"ז עכשיו שאין נחשים מצויים בינינו, מותר, כמ"ש מרן ביו"ד סי' קט"ז ס"א, יעו"ש, וקו"ח לנד"ד שיסודו הוא מנהג נשים שבטל טעמו".

ויש לעיין בדבריו שאם נאמר שהחיוב הוא מדין מנהג הכתוב בתורה שמחייב כדין תורה אין מקום כלל לשינוי המנהג, ואף אם נאמר שכיסוי ראש חיובו מדרבנן ולא מדאו' יש מקום גדול לחלק בין מנהג שבוטל ע"פ דעת חכמי ישראל לבין מנהג שפרצו בו גדר הפרוצות וביטלו את מנהג הכיסוי כאשר בנות ישראל הכשרות ממשיכות לכסות את ראשיהן. ואין כח לבנות ישראל לבטלו אלא רק להקל בו במקום צורך כדברי הגליא מסכת, או לפי חלק מהדעות ע"י התרת נדרים, אבל בפריצות בעלמא קשה מאוד לומר.

ונראה לי גם שאין לדמותו לאיסור משקים מגולים משום ששם כח האיסור הוא משום חמירא סכנתא מאיסורא וכשבטל הסכנתא בטל האיסורא, אך כאן יש מנהג שדינו כגדרי מנהגים שנתבארו לעיל בדברי הראשונים והאחרונים.

נתבאר שאם נאמר שחיוב כיסוי ראש הוא מכח מנהג יש לדון האם הוא מנהג דאו' או מנהג רגיל. אם נאמר שהוא מנהג שחיובו מדאו' נראה שאין מקום כלל להתירו ואינו דומה למנהג רגיל שיש דרכים להתירו, משום שהוא דין דאו' גמור. ואם נאמר שחיובו מכח מנהג רגיל אין היתר בפריצות בעלמא מכמה סיבות: א. מנהג שהסכימו עליו חז"ל. ב. לא תיטוש. ג. מדין קבלת קהילה. ד. מדין קבלת כלל ישראל. ולכן יש למנהג זה דין גמור של מנהג שניתר רק ע"י התרת נדרים וכדו'.